

В.А. Шимко
доктор психологічних наук,
старший науковий співробітник,
професор кафедри психології,
Університет економіки та права «КРОК»

К.В. Олександренко
кандидат філологічних наук, доцент,
завідувач кафедри іноземної філології,
Хмельницький національний університет

Роль і місце іншомовної комунікативної компетентності у формуванні професійної комунікативної діяльності

У статті обґрунтовується необхідність розвитку іншомовної комунікативної компетентності при формуванні професійної комунікативної діяльності як одного з її центральних особистісних чинників.

Ключові слова: комунікативна компетентність, іншомовна комунікативна компетентність, професійна комунікативна діяльність.

В.А. Шимко
доктор психологических наук,
старший научный сотрудник,
профессор кафедры психологии,
Университет экономики и права «КРОК»

К.В. Олександренко
кандидат филологических наук, доцент,
заведующий кафедрой иностранной филологии,
Хмельницкий национальный университет

Роль и место иноязычной коммуникативной компетентности в формировании профессиональной коммуникативной деятельности

В статье обоснована необходимость развития иноязычной коммуникативной компетентности при формировании профессиональной коммуникативной деятельности как одного из её центральных личностных факторов.

Ключевые слова: коммуникативная компетентность, иноязычная коммуникативная компетентность, профессиональная коммуникативная деятельность.

V. Shimko
doctor of psychological Sciences, senior researcher,
Professor, Department of psychology,
“KROK” University

K. Alexandrenko
candidate of philological Sciences, associate Professor,
head of the Department of foreign languages,
Khmelnytsky national University

The Role and Place of Foreign Language Communicative Competence in the Formation of Professional Communicative Activity

The article substantiates the need to develop foreign language communicative competence in the formation of professional communicative activities as one of its central personality factors.

Key words: *communicative competence, foreign language communicative competence, professional communication activities.*

Постановка проблеми

Значне розширення міжкультурної взаємодії в усіх сферах життєдіяльності сучасної людини актуалізує комплекс проблем, які пов'язані з іншомовною освітою загалом та удосконаленням професійної підготовки студентів вищого навчального закладу зокрема. У сучасній українській системі вищої освіти існують суперечності між системою навчання іноземної мови і рівнем вимог до професійної комунікативної діяльності майбутніх фахівців, відсутністю і необхідністю розробки психолого-педагогічної концепції розвитку іншомовної комунікативної компетентності майбутніх фахівців міжнародних відносин.

Для початку необхідно визначити роль та місце іншомовної комунікативної компетентності у формуванні професійної комунікативної діяльності, що є необхідною умовою підготовки фахівців, які володіють іноземною мовою та вміють увійти у контакт із представниками іншої культури.

Аналіз останніх досліджень і публікацій

Відзначаючи, що компетентності – це певні внутрішні, приховані психологічні ново-

утворення (знання, настанови, алгоритми дій, системи цінностей і відносин тощо), які потім виявляються у компетентностях, І.О. Зимня виокремлює такі основні компетентності: що стосуються самої людини як особистості, суб'єкта діяльності, спілкування; що стосуються соціальної взаємодії людини та соціальної сфери; що стосуються діяльності людини. Із цих позицій науковцем було розмежовано три основні групи компетентностей: ті, які стосуються самого себе як особистості, як суб'єкта життєдіяльності; ті, які стосуються взаємодії людини з іншими людьми; ті, які стосуються діяльності людини, що виявляються в усіх її типах і формах. Перераховані компетентності, виявляючись у поведінці, діяльності людини, стають її особистісними якостями, властивостями. Відповідно, вони стають компетентностями, які характеризуються і мотиваційними, і смисловими, і стосунковими, і регуляторними компонентами, поряд зі знанням і досвідом [1, 35].

Слідом за Н. Хомським і В. Хатмачером дослідники підкреслюють практичну сторону іншомовної комунікативної компетентності [2, 85; 3, 2]. Дослідження Н.В. Кузьміної, О.В. Бондаревської,

О.Ф. Волобуєвої та ін. послужили основою визначення готовності до іншомовної професійної комунікативної діяльності як інтегрального особистісного новоутворення, що передбачає наявність певного рівня знань іноземної мови, лінгвокраїнознавчих орієнтацій і комунікативних умінь, тобто складових іншомовної комунікативної компетентності [4, 92].

Не вирішені раніше частини загальної проблеми

Незважаючи на високу частоту вживання у сучасній науковій літературі, категоріям «комунікативна компетентність» та «іншомовна комунікативна компетентність» властива невизначеність дефініцій і, як наслідок, понятійного поля. Зазначене підтверджується результатами проведеного аналізу низки науково-дослідних праць, різних словників та енциклопедичних видань. Наведені визначення не дають чіткого та однозначного уявлення про сутність іншомовної комунікативної компетентності як особистісного новоутворення і механізму її становлення. Щоб сформулювати сутнісну характеристику іншомовної комунікативної компетентності, необхідно визначити її місце стосовно інших видів компетентностей, розглянути основні функції та якості особистості, які так чи інакше характеризують розвиток цього особистісного новоутворення або обумовлюються ним. Підхід до визначення ролі іншомовної комунікативної компетентності у формуванні професійної комунікативної діяльності, заснований на власне особистісних якостях, видається більш точним і таким, що співвідноситься з гуманістичними цінностями.

Формування цілей статті

Метою цієї статті є обґрунтування важливості розвитку іншомовної комунікативної компетентності як одного з центральних чинників при формуванні професійної комунікативної діяльності.

Виклад основного матеріалу дослідження

Комунікативна компетентність – сукупність сформованих професійних знань, ко-

мунікативних та організаторських вмінь, здібностей до самоконтролю, емпатії, культури вербальної та невербальної взаємодії, якій необхідно приділити особливу увагу при професійній підготовці фахівців різних профілів, особливо у соціономічних професіях. Іншомовна комунікативна компетентність розуміється як здатність знаходження адекватної ситуаціям взаємодії вербальних і невербальних засобів і способів формування та формулювання думки при її породженні та сприйнятті рідною і нерідною мовами.

З погляду особистісного підходу іншомовна комунікативна компетентність являє собою актуалізацію іншомовних компетентцій як базових навичок і містить: готовність до прояву компетентції; володіння знанням змісту компетентції; досвід вияву компетентції у стандартних і нестандартних ситуаціях; відношення до змісту компетентції та об'єкта її застосування; емоційно-вольову регуляцію процесу і результату вияву компетентції.

З позиції системно-структурного підходу іншомовна комунікативна компетентність є системою, до складу якої входять комунікативні та пізнавальні здібності, пізнавальна активність, мотивація, креативність і готовність до іншомовного спілкування. При розгляді проблеми здібностей ми спираємося на теоретичні висновки і результати досліджень Б.Г. Ананьєва, Н.В. Кузьміної, С.Д. Максименка, А.К. Маркової, С.Л. Рубінштейна, Б.М. Теплова, В.Д. Шадрікова та ін.

Значний внесок у розробку загальної теорії здібностей зробив Б.М. Теплов. Розуміючи під здібностями такі індивідуально-психологічні особливості, які стосуються успішності виконання тієї або іншої діяльності, вчений стверджував, що здібності і створюються у діяльності. Ця думка спирається на загальну тезу про вияв і формування у діяльності психічних властивостей [5, 212].

У структурі комунікативних і пізнавальних здібностей можна виокремити кілька груп. Перша група містить фонетичні, лексичні, граматичні, стилістичні здібності, забезпечує засвоєння засобів

мови, теоретичне її вивчення: знання лексики, засвоєння правил граматики, логіко-граматичних структур іншомовного мовлення. Ці здібності зумовлюють знання мовної системи, «мовну компетенцію». До другої групи належать здібності, що виявляються при реалізації мови та мовлення, в процесі розвитку навичок іншомовномовленневої діяльності – це здібності говоріння, слухання, читання та письма. Третя група здібностей детермінує почуття мови та іншомовного мислення.

Комунікативні і пізнавальні здібності реалізуються через комунікативну діяльність, що передбачає дії породження та інтерпретації текстів на основі продуктивних (говоріння і письмо) і рецептивних (читання та аудіювання) видів мовної діяльності в умовах конкретної ситуації [6, 85]. Це дало підставу говорити про необхідність розвитку вмінь, пов'язаних з читанням, аудіюванням, говорінням і письмом, які повинні супроводжуватися комунікативними вміннями вербального і невербального характеру. При цьому мова розглядається, у певному сенсі, як середовище спілкування та арсенал засобів, яким треба мотивовано оперувати.

Власне іншомовна комунікативна компетентність складається зі здібностей:

- вести (підтримувати) бесіду (листування): на побутову тему, суспільно-політичну тему, професійну тему, про країни досліджуваної мови;
- почати (вступити у бесіду), перервати, завершити, змінити хід (тему) бесіди, продовжити розмову іноземною мовою (тобто управляти бесідою);
- аргументувати своє висловлення, переконувати та агітувати засобами іноземної мови, а також висловлювати власне ставлення до обговорюваної проблеми: письмово, усно (у конкретній ситуації);
- формулювати і ставити запитання іноземною мовою у зв'язку з повідомленням: письмово, усно, у процесі читання, у процесі аудіювання;
- відповідати (реагувати) на питання (висловлення) співрозмовника іноземною мовою у зв'язку з повідомленням;
- розуміти іншомовний текст з опорою

на наочність, витягати необхідну інформацію: у процесі читання, у процесі аудіювання;

- розуміти іншомовний текст без опори на наочність: у процесі читання, у процесі аудіювання.

Формування готовності до професійної комунікативної діяльності стає необхідною умовою підготовки фахівців, які володіють іноземною мовою та вміють увійти в контакт із представниками іншої культури. О.В. Селєзньова відносить стан готовності до саморозвитку до станів інтелектуально-вольових, оскільки його провідними компонентами є прагнення успішно вирішувати завдання саморозвитку, виявляти творчість і впевненість у своїх акмеологічних здібностях, які можна розглядати як характеристику розумового і вольового процесу ухвалення рішення та свідомого управління поведінкою, діями та власним станом під час реалізації рішення [7, 28].

Стан готовності до саморозвитку можна розглядати як цілісний вияв внутрішньої активності особистості у подоланні внутрішніх суперечностей і творчої реалізації планів і програм самоздійснення. Міра готовності до саморозвитку визначається озброєністю загальними та акмеологічними знаннями, вміннями, навичками, удосконаленням психічних процесів, станів і властивостей особистості, відповідальністю за результати саморозвитку. Готовність характеризується різним характером взаємозв'язків позначених показників (когнітивного – знання іноземної мови, аксіологічного – лінгвокраїнознавчі орієнтації, діяльнісного – комунікативні вміння).

Розглядаючи готовність студента до професійної комунікативної діяльності як синтез низки показників, нами з діагностичною метою було визначено характеристику різних рівнів розвитку кожного з показників готовності, які стали критеріальною основою дослідження феномена готовності студентів до професійної комунікативної діяльності. Перший (когнітивний) показник розглянуто у контексті дослідження як різний рівень освоєння іноземної мови. Визначивши другим (ак-

сіологічним) показником готовності студентів до професійної комунікативної діяльності лінгвокраїнознавчі орієнтації, ми мали на увазі загальнотеоретичне обґрунтування ціннісних орієнтацій як особистісного утворення суб'єкта, що характеризує ставлення до явищ дійсності.

Стан готовності до професійної комунікативної діяльності можна віднести до станів переважно інтелектуально-вольових, оскільки його провідними компонентами є прагнення успішно вирішувати комунікативні завдання, виявляти творчість і впевненість у своїх комунікативних здібностях, які можна розглядати як характеристику розумового і вольового процесу ухвалення рішення та свідомого управління поведінкою, діями і власним станом у ході реалізації рішення.

Вирішення різнопланових комунікативних завдань вимагає постійної і свідомої мобілізації усіх сил, заснованої на адекватному відображенні комунікативних ситуацій і актуалізації образів структури майбутніх комунікативних дій. Основою стану готовності до професійної комунікативної діяльності є, головним чином, вияв індивідуально-психологічних особливостей і сформованої системи комунікативних вмінь. Формування стану готовності до професійної комунікативної діяльності означає утворення системи мотивів, відносин, установок, нагромадження знань, вмінь, навичок, які, актуалізуючись, забезпечують можливість ефективно виконувати свої функції в процесі комунікації. Формування стану готовності до іншомовного спілкування проходить як процес оптимізації, тобто приведення його у відповідність до умов професійної комунікативної діяльності для досягнення найкращих результатів у ній.

Готовність до розвитку іншомовної комунікативної компетентності, що є в основі формування професійної комунікативної діяльності, передбачає наявність комунікативної компетентності, тобто знання лінгвістичного матеріалу, володіння способами, прийомами та засобами актуалізації цих знань у конкретній ситуації, навичками аудіювання, говоріння, письма

досліджуваною мовою. Вона припускає і здатність виявляти розумову та пізнавальну активність, самостійність і самоорганізацію при вирішенні комунікативно-пізнавальних завдань. Зрозуміло, що різний рівень володіння системою необхідних знань, навичок і вмінь, а також різна міра активності та самостійності особистості визначають і різну міру готовності до прийняття самостійних рішень і здійснення самостійних дій.

Розглядаючи іншомовну комунікативну компетентність як систему, у складі якої є комунікативні та пізнавальні здібності, пізнавальна активність, мотивація, креативність і готовність до іншомовного спілкування, виокремимо її основні функції. У науковій літературі не існує однозначного вирішення питання про функції комунікативної компетентності. Оскільки комунікативна компетентність розглядається більшістю авторів як здатність учасника спілкування координувати власні мовні дії з діями комунікативних партнерів відповідно до обраної мети в умовах конкретної комунікативної ситуації, то основними функціями вважаються комунікативно-інформаційна; регулятивно-комунікативна; емоційно-комунікативна. Інформаційно-комунікативна функція розкривається в процесах передачі і прийому інформації партнерами по спілкуванню. Регулятивно-комунікативна функція виявляється у впливі на поведінку партнерів в процесі їхнього спілкування. Емоційно-комунікативна функція значною мірою впливає на емоційний стан людини.

Аналіз структури іншомовної комунікативної компетентності як особистісного інтегративного поняття дає нам можливість сформулювати основні її функції: інформаційну; соціалізацій; пізнавальну; інтерпретативну; інтегративну. Інформаційна функція являє собою обмін повідомленнями, думками, задумами, рішеннями, що відбувається між комунікантами. Інформаційний обмін може відбуватися як заради досягнення якоїсь практичної мети, вирішення якої-небудь проблеми, так і заради самого процесу комунікації, підтримки стосунків між людьми.

Функція соціалізації полягає у формуванні і розвитку культурних навичок взаємин між людьми. Ця функція формує наші думки, світогляд, реакції на ті або інші події, забезпечує входження до соціуму і соціокультури. Пізнавальна функція сприяє розумінню і вивченню навколишнього світу та полягає у прагненні звести особистісні смисли знань, норм у системоутворюючий чинник діяльності. Інтерпретативна функція служить для розуміння свого партнера по комунікації, його намірів, установок, переживань, станів. Різні засоби комунікації не лише відображають події навколишньої дійсності, але й інтерпретують їх відповідно до певної системи цінностей і політичних орієнтирів. Деякі зарубіжні дослідники називають цю властивість комунікації *interpretation function*, підкреслюючи таким чином значення саме інтерпретації інформації, відбору та висвітлення фактів із певних позицій. Водночас ця функція найчастіше використовується для передачі конкретних способів діяльності, оцінок, думок, суджень і т.д. Інтегративна функція слугує засобом об'єднання знань, вмінь і способів навчально-пізнавальної діяльності з різних дисциплін у цілісну систему, що розширює межі дисципліни «іноземна мова» без втрати її якісних особливостей і свідчить про високу готовність і здатність до саморозуміння, саморегуляції, самореалізації, вміння використати внутрішній психологічний резерв у професійній діяльності.

Таким чином, узагальнюючи результати визначення елементів складових частин іншомовної комунікативної компетентності та її функції, можна стверджувати, що «іншомовна комунікативна компетентність» являє собою інтегративну динамічну структурно-рівневу якість особистості, представлену сукупністю комунікативних і пізнавальних здібностей, пізнавальної активності, мотивації, креативності, готовності до іншомовного спілкування, спрямованих на підвищення ефективності професійної комунікативної діяльності.

Модель іншомовної комунікативної

компетентності розглядається як певний еталон, що імітує будову, функції системи «суспільство – особистість – діяльність», і як інтерпретація об'єкта технологізації соціальної, психічної, технологічної реальності. Приступаючи до побудови теоретичної моделі іншомовної комунікативної компетентності, необхідно враховувати, що іншомовна комунікативна компетентність виявляється в інтерсуб'єктній взаємодії. У зв'язку з цим її теоретична модель повинна відображати сутнісні характеристики, зумовлені закономірностями інтерсуб'єктної взаємодії, заснованими на механізмі зворотного зв'язку, дія якого змінюється під впливом особливостей професійної діяльності майбутнього фахівця та соціального середовища, у якій відбувається і буде відбуватися ця взаємодія.

При побудові моделі розвитку іншомовної комунікативної компетентності можна виокремити структурний і функціональний аспекти. Перший з них пов'язаний з відображенням системних взаємозв'язків сутнісних характеристик іншомовної комунікативної компетентності, другий – з тими процесами інтерсуб'єктної взаємодії, у яких вона реалізується.

Між структурними та функціональними елементами однієї й тієї ж системи завжди існує нерозривний зв'язок. Визнання цього зв'язку перебуває в основі структурно-функціонального аналізу, принципи якого міцно затвердилися, зокрема, у дослідженнях соціальних явищ і процесів. Останні являють собою структурно-розчленовану цілісність, у якій кожний складовий її елемент має певне функціональне призначення [8, 78]. З врахуванням цього доцільно під час моделювання складних процесів, особливо тих, що мають соціальну природу, яким є іншомовна комунікативна компетентність, використовувати поряд зі структурними і функціональними моделями також інтегративні, структурно-функціональні.

Важливо відзначити, що діяльність з розвитку іншомовної комунікативної компетентності може відбуватися як стихійно (що не виключає її усвідомленості і цілеспрямованості), так і на основі професій-

но вироблених стратегій і технологій в процесі становлення майбутнього фахівця у ВНЗ під керівництвом викладачів. В обох випадках правомірно порушувати питання щодо продуктивності цієї діяльності, тобто про те, якою мірою її результат виправданий витраченими в процесі її часовими, фінансовими та іншими ресурсами. З цього погляду при побудові теоретичної моделі іншомовної комунікативної компетентності доцільно використовувати акмеологічний підхід до діяльності, що не суперечить соціально-психологічному підходу, а доповнює його.

Розробка Н.В. Кузьміною функціональних компонентів педагогічної системи дала змогу А.О. Деркачу і С.Ф. Щербак, узагальнивши цей теоретичний результат, виділити в іншомовній діяльності майбутніх фахівців такі макрокомпоненти, як гностичний, проєктувальний, конструктивний, організаторський і комунікативний [9, 25-27; 10, 57-59]. Усі перераховані компоненти виявляються у діяльності з розвитку іншомовної комунікативної компетентності. Гностичний компонент припускає усвідомлення завдань з оволодіння іноземною мовою і співвіднесення їх зі своєю загальнопрофесійною підготовкою, дії, пов'язані з процесом пошуку, вилучення, систематизації, узагальнення і накопичення нових знань з іноземної мови та з розглянутих проблем, що має для студентів особистісний сенс. Гностичний компонент містить систему теоретичних знань, які необхідні для продуктивної іншомовної діяльності майбутнього фахівця, а також здатностей до їхнього продуктивного застосування.

Проєктувальний компонент містить дії, пов'язані із прогнозуванням і перспективним плануванням способів вирішення конкретних завдань з іноземної мови (читання, аудіювання, письмо, говоріння, спілкування у конкретних ситуаціях і т.д.) і відбором найбільш раціональних з їхнього числа, а також вміння передбачити і співвіднести навчальну та практичну діяльності. Конструктивний компонент характеризується діями з відбору інформації (як лінгвістичної, так і тематичної)

і композиційної побудови тексту, вмінням трансформувати його у схеми, таблиці, креслення, графіки, рисунки і навпаки: будувати текст на їхній основі, а також вмінням будувати та перебудовувати свої дії (вербального та невербального характеру) у зв'язку з конкретною ситуацією спілкування. Конструктивний компонент в іншомовній комунікативній компетентності забезпечує систематичність і технологічність компетентності, що сприяє підвищенню продуктивності діяльності майбутнього фахівця у цілому, крім її стихійного характеру, і мінімізуючи випадковості/помилки.

Комунікативний компонент передбачає дії з ведення та підтримки бесіди засобами іноземної мови з досліджуваних тем, встановлення контактів і доцільних взаємин зі співрозмовником (співрозмовниками), а також вміння витягати інформацію та обмінюватися нею, оперативно реагувати на співрозмовника (його вербальну та невербальну поведінку). Комунікативний компонент для іншомовної діяльності відіграє особливу роль, оскільки, розгортаючись в інтерсуб'єктній взаємодії, ця діяльність передбачає високий рівень іншомовної комунікативної компетентності.

Організаторський компонент зумовлює дії з реалізації задуму у часі та просторі відповідно до наміченої системи принципів, планів, правил і містить вміння діяти за зразком і без зразка, індивідуально та в колективі (у тому числі і як лідер). Організаторський компонент іншомовної діяльності забезпечує зв'язок між ідеальною моделлю іншомовної комунікативної компетентності і реальною системою дії майбутнього фахівця в інтерсуб'єктній взаємодії.

У межах нашого дослідження, де інтегруються принципи особистісного та особистісно-діяльнісного підходу і компетентність розглядається як властивість особистості, ми вважаємо іншомовну комунікативну компетентність структурно-рівневою якістю особистості, яка реалізується через діяльність і представлена сукупністю комунікативних і пізнавальних здібностей, пізнавальної активності,

мотивації, креативності та готовності до іншомовного спілкування.

Іншомовна комунікативна компетентність майбутнього фахівця – це система його особистості, яка саморозвивається і виражається у готовності і здатності діяти на основі іншомовних знань у різних життєвих ситуаціях, у тому числі й у контексті професійної комунікативної діяльності. Зазначені нами сутнісні характеристики іншомовної комунікативної компетентності у своїй сукупності виявляються в її мотиваційно-цільовому, проєктивно-конструктивному, соціально-перцептивному, операційному і рефлексивному компонентах.

Мотиваційно-цільовий компонент забезпечує формування сукупності спонукань і внутрішніх умов, які детермінують, спрямовують і регулюють процес іншомовного спілкування. Проєктивно-конструктивний компонент забезпечує практичний аналіз ефективності іншомовного спілкування, прогнозування можливих шляхів вирішення комунікативних завдань; актуалізацію іншомовних компетенцій, релевантних меті та ситуації іншомовного спілкування. Соціально-перцептивний забезпечує врахування ситуації/контексту іншомовного спілкування. Операційний забезпечує реалізацію плану та програми іншомовної комунікативної взаємодії за рахунок продуктивної реалізації іншомовних компетенцій. Рефлексивний забезпечує адекватну оцінку розгортання конкретної ситуації іншомовної взаємодії та вибір можливих

варіантів її розвитку, а також дає змогу усвідомлювати шляхи самовдосконалення у сфері іншомовного спілкування.

Висновки

Узагальнюючи результати визначення елементів складових частин іншомовної комунікативної компетентності, можна стверджувати, що іншомовна комунікативна компетентність являє собою інтегративну динамічну структурно-рівневу якість особистості, представлену сукупністю комунікативних і пізнавальних здібностей, пізнавальної активності, мотивації, креативності, готовності до іншомовного спілкування, спрямованих на підвищення ефективності професійної комунікативної діяльності. Аналіз структури іншомовної комунікативної компетентності як особистісного інтегративного поняття дає змогу сформулювати основні її функції: інформаційну; соціалізацій; пізнавальну; інтерпретативну; інтегративну.

Іншомовна комунікативна компетентність майбутнього фахівця – це система його особистості, яка саморозвивається і виражається у готовності і здатності діяти на основі іншомовних знань у різних життєвих ситуаціях, у тому числі й у контексті професійної комунікативної діяльності. Виокремлені сутнісні характеристики іншомовної комунікативної компетентності у своїй сукупності виявляються в її мотиваційно-цільовому, проєктивно-конструктивному, соціально-перцептивному, операційному і рефлексивному компонентах.

Література

1. Зимняя, И. А. Ключевые компетенции – новая парадигма результата образования / И. А. Зимняя // Высшее образование сегодня. – 2003. – № 5. – С. 34-42.
2. Chomsky, N. Aspects of the theory of syntax / Noam Chomsky. – Cambridge, Massachusetts : MIT Press, 1965. – 216 p.
3. Hutmacher, W. Key competencies for Europe/ Walo Hutmacher // Report of the Symposium Berne, Switzerland 27-30 March, 1996. Council for Cultural Cooperation (CDCC) : Secondary Education for Europe. – Strasburg, 1997. – P.11.
4. Кузьмина, Н. В. Профессионализм деятельности преподавателя и мастера производственного обучения профтехучилища / Н. В. Кузьмина. – М. : Высшая школа, 1989. – 167 с.
5. Теплов, Б. М. Психология и психофизиология индивидуальных различий : избранные психологические труды / под ред. М. Г. Ярошевского ; [РАО, Московский психолого-социальный ин-т]. – М. : Издательство МПСИ, 2004. – 639 с.

6. Дридзе, Т. М. Текстовая деятельность в структуре социальной коммуникации / Т. М. Дридзе. – М. : Наука, 1984. – 268 с.
7. Селезнева, Е. В. Общение как среда для саморазвития личности : монография / Е. В. Селезнева. – М. : РАГС, 2002. – 192 с.
8. Здравомыслов, А. Г. Потребности. Интересы. Ценности / А. Г. Здравомыслов. – М. : Политиздат, 1986. – 223 с.
9. Кузьмина, Н. В. Профессионализм педагогической деятельности : метод, пособие / Н. В. Кузьмина, А. А Реан. – Рыбинск : НИЦРМ, 1993. – 54 с.
10. Деркач, А. А. Педагогическая эвристика: искусство овладения иностранным языком / А. А. Деркач, С. Ф. Щербак. – М. : Педагогика, 1991. – 224 с.